

PRZEMOC I CYBERPRZEMOC

**PORADNIK DLA RODZICÓW
UCZNIÓW SZKÓŁ PODSTAWOWYCH**

SPIS TREŚCI:	S.
1. WSTĘP	3
2. AGRESJA A PRZEMOC	4
3. PRZEMOC W SZKOLE	6
4. SKALA ZJAWISKA	9
5. SKUTKI PRZEMOCY	10
6. ROZPOZNAWANIE OFIAR PRZEMOCY	11
7. OZNAKI PRZEMOCY W SZKOLE	12
8. INNE RODZAJE PRZEMOCY	12
9. ZASADY OGÓLNE- ROZMOWA Z OSOBAMI UWIKŁANYMI W PRZEMOC	13
10. RADY DLA RODZICÓW	14
11. AGRESJA ELEKTRONICZNA	15
12. SPECYFIKA AGRESJI ELEKTRONICZNEJ	16
13. CYBERPRZEMOC	20
14. PRZYCZYNY CYBERPRZEMOCY	22
15. SKALA ZJAWISKA	24
16. ASPEKTY PSYCHOLOGICZNE DOŚWIADCZANIA CYBERPRZEMOCY	25
17. PRZECIWDZIAŁANIE CYBERPRZEMOCY	27
18. KONSEKWENCJE PRAWNE	27
19. PORADY DLA RODZICÓW I OPIEKUNÓW	28
20. PODSUMOWANIE	30

Przemoc jest orężem ludzi słabych – Isaac Asimov

Przemoc jest najbardziej prymitywną formą radzenia sobie z problemami i frustracją- gdyż nie wymaga od człowieka: praktycznie niczego o co warto w życiu walczyć- nie wymaga: moralności, pracy nad sobą, kierowania się rozumem, siły charakteru, wiedzy, umiejętności społecznych ani dobrej woli.

Pozornie daje ona poczucie przewagi nad drugim człowiekiem, jednakże jest to „przewaga” pozorna, gdyż wymuszona i prowadząca do degradacji człowieczeństwa – zarówno ofiary, jak i sprawcy.

Najczęściej przemoc karmi się milczeniem i brakiem uświadamiania sobie istnienia zła oraz krzywdzenia drugiego człowieka. Na szczęście także - zazwyczaj przychodzi moment kiedy ofiara i sprawca stają w prawdzie ponieważ w człowieku istnieje wola normalnego życia i wpisane jest poczucie godności – niezależnie od tego, co się w jego życiu wydarzyło i jakie działania były jego udziałem.

Na odbudowę i zmianę życia zawsze jest dobry moment – dlatego warto o przemocy rozmawiać i warto o niej pisać. Tym bardziej, że we współczesnym świecie zyskuje ona również nową postać – szerząc się w cyberprzestrzeni – a mianowicie postać cyberprzemocy.

Agresja a przemoc

Potocznie bardzo często pojęcia: „agresji” i „przemocy” są używane zamiennie czy wręcz synonimicznie i w praktyce mało Kto je rozróżnia. Tymczasem przemoc stanowi bardzo szczególną formę zachowań agresywnych.

Na wstępie warto także przyjrzeć się samej agresji, która -jest uczuciem, informującym nas, że dzieje się coś złego, co nam zagraża, godzi w naszą godność, narusza nasze prawa albo szkodzi naszym interesom. Emocja ta mobilizuje nas do działania w obliczu zagrożenia lub przeciwności. Agresja zatem nie jest uczuciem złym, staje się problemem dopiero wtedy, gdy jest niedojrzale i destrukcyjnie wyrażana.

Niedojrzałe wyrażanie agresji/złości:

1. Tłumienie agresji – czujemy złość, ale jej nie okazujemy – to nie rozwiązuje problemu, jest źródłem bólu i chorób, burzy naszą wewnętrzną harmonię, rodzi depresję, obsesyjne myśli o krzywdzie i urazie, chęć rewanżu
2. Niekontrolowane wybuchy agresji – powodują szkody zewnętrzne, psują stosunki międzyludzkie, niszczą dobre imię, są przyczyną krzywd, powodują straty także związane z tym, iż koncentrując się na agresji zbyttnio - pomijamy inne ważne sprawy
3. Bierna agresja

Dojrzałe wyrażanie agresji/złości:

1. Celem dojrzałego wyrażania agresji jest zakomunikowanie innym, że dana sytuacja nam nie odpowiada, rani nas, narusza nasze granice i interesy oraz próba rozwiązania problemu bez eskalacji konfliktu i powiększenia szkód.
2. Uzmysłowanie sobie prawdziwej przyczyny naszej agresji
3. Ocena – czy sprawa warta jest naszej agresji
4. Uświadomienie sobie celu wyrażania agresji
5. Grzeczne – nie naruszające godności drugiego człowieka
6. Słowne – z uwzględnieniem komunikatów Ja....
7. Konstrukttywne – konkretne i opierające się na faktach oraz nastawione na rozwiązanie sytuacji
8. Właściwie ukierunkowane – kierujemy ją do osoby lub odnosimy do sytuacji będącej przyczyną naszej agresji.

Agresja wyrażana jest w różnych formach – jako:

1. Wybuch złości
2. Wściekłość
3. Furia
4. Rozdrażnienie
5. Zły humor
6. Wrogość

Nauczenie dojrzałego wyrażania agresji jest zatem jedną z najważniejszych powinności dorosłych wobec dzieci. Natomiast agresja jako działanie, jeśli nie jest

konstruktywnie przeżywana i wyrażana - oznacza świadome, zamierzone działanie, mające na celu wyrządzenie komuś szeroko rozumianej szkody – fizycznej, psychicznej czy materialnej, a jej cechą zasadniczą jest użycie przez kogoś siły fizycznej lub presji psychicznej wobec osoby o zbliżonych możliwościach, czyli mającej zdolność skutecznej obrony. Zachowania agresywne zdarzają się wszystkim ludziom i często podyktowane są obroną własną – ale raczej mają charakter incydentalny, a sprawca i ofiara nie pozostają na dłużej w wyznaczonych rolach. Tym nie mniej – w szczególnych okolicznościach agresja może przekształcić się w przemoc.

Przemoc

Przemoc – to świadome wykorzystanie swojej przewagi (fizycznej, emocjonalnej, społecznej czy ekonomicznej) nad drugim człowiekiem i mamy z nią do czynienia, kiedy osoba słabsza czyli ofiara jest przez dłuższy czas poddana negatywnym działaniom osoby lub grupy osób silniejszych czyli sprawców przemocy oraz pozostaje z nią lub nimi w relacji zależności.

Ponieważ czasem odróżnienie agresji od przemocy bywa trudne – istnieją pewne kryteria, które pozwalają na określenie czy dochodzi do aktów przemocy.

A mianowicie:

- istnienie nierównowagi sił pomiędzy sprawcą a ofiarą,
- długofalowy charakter zjawiska (w odróżnieniu od incydentalnego),
- cykliczność zachowań (przykładowo okresy nasilenia się zachowań agresywnych na przemian z okresami względnego spokoju),
- występowanie sztywnych ról – sprawcy - ofiary i świadka
- pozostawanie przez ofiarę w zależności od osoby sprawcy (przykładowo ekonomicznej, społecznej).

Przemocy towarzyszy zazwyczaj niska świadomość istoty problemu, cechująca niejednokrotnie wszystkie osoby w nią uwikłane. W praktyce oznacza to, że sprawca może nie być do końca świadomy tego, że swoim zachowaniem robi komuś krzywdę, ofiara z kolei – może nie być świadoma niesprawiedliwości, krzywdy czy wykluczenia z grupy, jakie ją dotyczą, a wręcz może obwiniać o to siebie samą. Natomiast świadkowie aktów przemocy mogą nie wiedzieć, że mają z nimi do czynienia oraz mogą mieć trudności z jednoznaczną oceną tego zjawiska.

Ponadto istotne jest – że przemoc może stać się również formą uzależnienia, jeżeli zachowanie takie stanowi rozładowanie napięcia emocjonalnego – ponieważ jej sprawcy doznają wtedy wyraźnej ulgi i dlatego skłonni są powtarzać swoje zachowania. Z tego względu także – przemoc sama się nie kończy, a wręcz karmi się milczeniem i izolacją uczestników tego zjawiska. Dlatego też potrzebna jest interwencja z zewnątrz.

Przemoc w szkole

Przyczyny agresji i przemocy uczniów

Etiologia przemocy jest złożona i wieloczynnikowa – zatem mechanizmów powstawania oraz przyczyn tego zjawiska można szukać przynajmniej w kilku obszarach:

1. Czynniki biologiczne

- uwarunkowania temperamentalne (związane z wrodzoną pobudliwością układu nerwowego) – dziecko o „gorącym” temperamencie jest bardziej podatne na wytworzenie u siebie wzorca agresywnych zachowań,
- wysoki poziom hormonów – głównie testosteronu u chłopców,
- zaburzona dynamika przebiegu procesów nerwowych - (nadpobudliwość psychoruchowa) co związane jest ze wzmożoną aktywnością dziecka i problemami w kontrolowaniu swego zachowania.
- wymienione czynniki biologiczne mogą nasilać agresję dzieci – przy czym nie należy ich postrzegać jako głównych przyczyn zachowań agresywnych czy stosowanej przemocy.

2. Wpływ środowiska rodzinnego

- brak ciepła i zaangażowania w sprawy dziecka ze strony głównego opiekuna (najczęściej matki),
- przyzwalająca i tolerancyjna postawa wobec dziecka, szczególnie wobec jego zachowań agresywnych w stosunku do otoczenia, często połączona z brakiem jasnych norm wobec dopuszczalności agresji i przemocy,
- „nagradzanie” zachowań agresywnych – dziecko uczy się, że dzięki agresji czy przemocy dostaje to, czego chce,
- brutalne, agresywne zachowania rodziców – nauka zachowania przez obserwację i naśladowanie dorosłych,
- doświadczanie przemocy od rodzica, osób bliskich – dziecko, które jest krzywdzone – samo uczy się krzywdzić i tak traktuje innych
- odrzucenie przez ojca – brak jego autorytetu i wyznaczania granic oraz wyzwań, odrzucenie przez ojca ma istotny wpływ na rozwój agresywności dzieci, zwłaszcza chłopców. Badania przestępców i osób dorosłych stosujących przemoc i agresję wobec rodziny pokazują, że emocjonalne odrzucenie syna przez ojca to najważniejszy czynnik powodujący rozwój agresywności u chłopców.

Poniżej graficzne zestawienie – przedstawiające jak styl wychowawczy rodziców może wpływać na zachowanie dziecka i jego funkcjonowanie społeczne. Metody wychowawcze rodziców powinny sprzyjać wyrobieniu u dziecka wewnętrznych norm postępowania i rozwijać cechy prospołeczne i moralne.

STYLE ODDZIAŁYWAŃ RODZICIELSKICH A PRAWDOPODOBNE WZORY ZACHOWAŃ DZIECI

(Wg. Baumrid – 1973)

STYL RODZICIELSKI	ZACHOWANIE DZIECKA
<p>Rodzice autokratyczni</p> <ul style="list-style-type: none"> - narzucają bezwzględne reguły -nie wyjaśniają reguł -stosują ostrą dyscyplinę i kary -nie wykazują ciepła i związku emocjonalnego z dzieckiem -manifestują złość i niezadowolenie <p>Rodzice autorytatywni (miarodajni)</p> <ul style="list-style-type: none"> - wprowadzają reguły w sposób zdecydowany - jasno wyjaśniają reguły - nie „wrzeszczą” przy każdym wykroczeniu dziecka - ujawniają niezadowolenie i poczucie przykrości gdy dziecko źle się zachowa - manifestują zadowolenie z dziecka i dają mu wsparcie <p>Rodzice przyzwalający (pobłażliwi)</p> <ul style="list-style-type: none"> -nie określają wyraźnie zasad postępowania - nie stawiają wymagań - „wrzeszczą” przy wykroczeniach i płaczu dziecka - są niekonsekwentni w wymaganiach - wykazują umiarkowane ciepło emocjonalne - gloryfikują swobodę ekspresji emocji dziecka 	<p>Konfliktowe- z irytacją</p> <ul style="list-style-type: none"> -jest lękowe, niepewne -łatwo wpada w niezadowolenie - łatwo przechodzi od agresji do nadąsanej izolacji (wycofania się) - zmienia nastroje, jest nieszczęśliwe <p>Przyjazne, pełne energii</p> <ul style="list-style-type: none"> - ma zaufanie do siebie -wysoki poziom energii - umie się kontrolować - podejmuje współpracę z dorosłymi - dobrze daje sobie radę ze stresem <p>Impulsywno – agresywne</p> <ul style="list-style-type: none"> -oporne, negatywistyczne, zaciekle - niski poziom zaufania do siebie - przejawy agresji - wybuchowe, impulsywne - nie ma wyraźnych celów

3. Wpływ grupy rówieśniczej

- naśladowanie agresywnych zachowań tych osób, które są ważne i atrakcyjne w grupie – (starsi koledzy, „gwiazdy” klasowe)
- zmniejszenie się osobistej odpowiedzialności za agresywne zachowania, poprzez „rozłożenie” jej na członków grupy – (wszyscy tak robią)
- zmniejszenie kontroli nad swoim agresywnym zachowaniem pod wpływem grupy oraz wyrobienie pewnych nawyków stosowania agresji i przemocy,
- istnienie norm grupowych dopuszczających agresję – zarówno wobec członków swojej grupy, jak i osób spoza niej,
- syndrom grupowego myślenia – decyzje służą przede wszystkim podtrzymaniu jedności w grupie

Wpływ grupy rówieśniczej bardzo istotny- ponieważ zachowania kolegów są punktem odniesienia do kształtowania własnego zachowania i mogą w dużym stopniu przyczyniać się do ukształtowania wśród dzieci wzorców agresywnych zachowań.

4. Wpływ środowiska szkolnego

- organizacja nauki w szkole – potencjalnym zagrożeniem może być brak odpowiedniego zagospodarowania czasu, nuda, ograniczenie przestrzeni, zbyt liczne klasy – zagęszczenie, nadmiar bodźców, hałas, brak możliwości relaksu i odprężenia np.: zbyt krótkie przerwy (zarówno dla uczniów, jak i nauczycieli, brak zajęć pozalekcyjnych, brak możliwości konstruktywnego spędzania czasu po zajęciach obowiązkowych,
- niewłaściwy system norm (niejasny, niespójny lub normy „podwójne” tj. inne deklarowane, a inne w praktyce obowiązujące), nieprzestrzeganie lub kwestionowanie norm przez osoby znaczące, a przede wszystkim nieskuteczny w praktyce system ich egzekwowania – brak możliwości egzekwowania ich naruszenia, brak konsekwencji
- niewłaściwa reakcja na zachowania agresywne – brak konsekwencji, bagatelizowanie niektórych przejawów agresji, brak reakcji za drobne wykroczenia, brak mediacji w przypadku konfliktów
- brak współpracy na linii: uczeń – nauczyciel – rodzic – brak dobrej komunikacji, sprzeczność interesów oraz brak autentycznego dialogu i kontaktu, a także woli konstruktywnego rozwiązywania problemów
- Być może po prześledzeniu w/w czynników – łatwiej będzie odpowiedzieć sobie na pytanie – Dlaczego jedni uczniowie wydają się bardzo spokojni podczas gdy inni przejawiają często zachowania agresywne i stosują przemoc?

5. Wpływ środowiska społecznego

- kryzys rodziny – rozwody, odejście jednego z rodziców, najczęściej mężczyzny
- kryzys wartości moralnych – względność w ocenie własnego postępowania
- bezrobocie
- nałogi
- moda na egoizm i hedonizm oraz konsumpcyjny styl życia
- propagowanie przemocy i okrucieństwa w filmach, grach komputerowych, w pop kulturze, w mediach

Formy agresji i przemocy w szkole

W szkole najczęściej spotykane formy agresji to: agresja fizyczna i słowna.

1. **Agresja fizyczna** przejawia się przez bicie, kopanie, plucie, popychanie, szarpanie, wymuszanie pieniędzy, podstawianie nogi, zabieranie przedmiotów, niszczenie własności. Agresja i przemoc fizyczna może być stosowana bezpośrednio – gdy napastnik sam jej dokonuje lub pośrednio, kiedy namawia do jej stosowania innych.
2. **Agresja i przemoc słowna oraz emocjonalna** – wyraża się poprzez przezywanie, wyśmiewanie, wyszydzanie, obrażanie, ośmieszanie, przeszkadzanie w wypowiedziach, grożenie, rozpowszechnianie plotek i oszczerstw, pokazywanie nieprzyzwoitych lub obraźliwych gestów, obgadywanie, ignorowanie, izolowanie. Agresja i przemoc słowna mogą również mieć charakter pośredni np.: poprzez namawianie innych do słownego obrażania czy wyśmiewania.
3. **Agresja i przemoc rówieśnicza** – najczęściej sprawcami przemocy są rówieśnicy, specyficzną jej odmianą jest tzw. kotowanie, fala uczniowska czyli grupowe prześladowanie uczniów klas pierwszych przez starszych kolegów

4. **Mobbing rówieśniczy** – potocznie nazywany dokuczaniem, prześladowaniem czy w skrajnej postaci – znęcaniem się, to specyficzna forma przemocy grupy, a w rzadszych przypadkach pojedynczych agresorów (mobberów) wobec wybranych, jednej lub kilku ofiar. Typowymi formami tej przemocy są – agresja słowna i emocjonalna, agresja fizyczna, agresja seksualna oraz agresja skierowana na objekty.
5. **Agresja i przemoc ze strony nauczycieli** – najczęściej wyrażana jest jako krzyk, oskarżenie, ironia, wyszydzanie, upokarzanie, nierzadko również grożenie i wyzywanie. Ale mogą to być również:
 - nadmierne i wygórowane wymagania, surowy system oceniania, zastraszanie uczniów – „nie musicie chodzić do tej szkoły”, „udowodnię Ci, że nic nie umiesz”
 - zmuszanie uczniów do bezwzględnej podporządkowania
 - stosowanie nadmiernych kar i konsekwencji w stosunku do zachowania ucznia
 - ignorowanie potrzeb rozwojowych uczniów oraz ich predyspozycji
 - blokowanie informacji nt. oceniania, praw i zajęć pozalekcyjnych
 - demotywowanie do nauki i osiągnięć w ogóle
6. **Agresja i przemoc ze strony uczniów** – zdarza się także przemoc uczniów lub grup uczniów wobec pojedynczych nauczycieli i dotyczy głównie szkół ponadpodstawowych, co związane jest z:
 - dysfunkcja systemu wychowawczego szkoły i brakiem możliwości egzekwowania kar za naruszenia zasad,
 - szczególnie trudnym zespołem klasowym – wiele osób pochodzi ze środowisk patologicznych, ich życie podlega dużej brutalizacji,
 - brakiem sympatii do nauczyciela – jego „niełubieniem”,
 - brakiem konsekwencji bądź wystarczających umiejętności pedagogicznych nauczyciela, która jest furką do manipulacji ze strony młodzieży,
 - brakiem komunikacji i współpracy na linii nauczyciel – uczeń – rodzic, a także nauczyciel – nauczyciel czy nauczyciel – dyrektorowi
7. **Cyberprzemoc** – ze względu na rozwój technologii informacyjnych i komunikacyjnych także coraz częściej agresja i przemoc dokonywana w cyberprzestrzeni dotyczy środowiska szkolnego, tym bardziej że wg ostatnich badań cyberprzemoc w znacznej mierze ma wymiar przemocy rówieśniczej, a oprawcą często jest koleżanka lub kolega ze szkolnej ławki.

Skala zjawiska

Wyniki badań prowadzonych w Polsce w ostatnich latach pokazują, że przemoc fizyczna wobec dzieci jest poważnym problemem społecznym. Polacy pytani, jaki odsetek dzieci doświadcza kar fizycznych, "bicia za karę", szacują, że **około 60%** dzieci w Polsce doświadcza łagodnych (klapsy), a **blisko jedna czwarta surowych** (bicie pasem) kar fizycznych.

O znacznie większej skali problemu mówią badani nauczyciele. Oceniają, że w Polsce karcenia klapsami doświadcza ponad 70% dzieci, a surowych kar fizycznych (pozostawiających sińce, urazy) aż 26,3% dzieci.

Wśród Polaków nie ma zgody co do oceny kar fizycznych, aż 50% pytanych uznaje, że choć bicie dziecka przez rodzica "za karę" jest metodą, która nie powinna być stosowana, to są sytuacje, w których jest to usprawiedliwione. 35% badanych uznaje, że kary fizyczne nie powinny w ogóle być

stosowane. Zwraca uwagę fakt, że 13% pytaných Polaków uznało, że kary fizyczne mogą być stosowane, jeśli rodzic uzna, że będzie to skuteczne.

Badania pokazują, że w polskich rodzinach kary fizyczne wymierzane są równie często przez ojców, jak i matki.

Większość dzieci doświadczających przemocy to dzieci poniżej 10 roku życia, które samodzielnie nie potrafią obronić się przed silniejszym rodzicem. Nie wiedzą także, kogo mogą prosić o pomoc. Często nie wiedzą też, że rodzic nie ma prawa stosować wobec nich przemocy.

W doniesieniach medialnych o przypadkach krzywdzenia dziecka często możemy usłyszeć od sąsiadów i innych osób, które były w otoczeniu dziecka, że miały one podejrzenia, przeczucie, że dziecko może być ofiarom przemocy. Swój brak działania tłumaczyli faktem, że nigdy nie byli bezpośrednio świadkami przemocy wobec dziecka, że nie wiedzieli, czy są w stanie pomóc dziecku w takiej sytuacji.

Powyższe dane stały się podstawą kampanii „Zobacz - Usłysz - Powiedz”. Kampania **„Zobacz - Usłysz - Powiedz”** została zainicjowana w styczniu bieżącego roku. Jest to kolejna kampania, realizowana przez Fundację Dzieci Niczyje, której celem jest uwrażliwienie na przemoc wobec dzieci.

Skutki przemocy

Przemoc tak naprawdę działa jak miecz obosieczny i ma swoje konsekwencje zarówno dla ofiary, jak i sprawcy przemocy. Długotrwałe pozostawanie w sytuacji przemocy wiąże się z przeżywaniem silnych, trudnych emocji – degraduje serce człowieka, wpływa na sposób myślenia o sobie i innych, i w konsekwencji na jego zachowanie – a tym samym relacje z otoczeniem – a także na zachowanie, powstają pewne nawyki postępowania. Niestety skutki są długofalowe, a czasem nieodwracalne – wszystko zależy od intensywności doświadczanej przemocy oraz czasu jej trwania oraz okoliczności sprzyjających jej przerwaniu.

Jeżeli chodzi o charakterystykę ofiary przemocy, to ogólnie – bez względu na rodzaj przemocy, są to osoby, które przeżywają poczucie poniżenia i upokorzenia, lęk, rozpacz i smutek. Nierzadko czują się osamotnione w swoim cierpieniu, niezrozumiane, nie warte miłości, bezradne i bezsilne, a nawet wstydzą się siebie i czują winne za przemoc stosowaną przez innych i przez to, że nie potrafią się uporać z problemem. W szkole wpływa to bezpośrednio na wyniki w nauce, gdyż uczniowie nie są w stanie się skupić na nauce oraz nie wierzą w swoje możliwości, a w domu po prostu nie ma warunków do uczenia się, poza tym nie mówią o problemie bo się wstydzą i tak dochodzi do sytuacji błędnego koła – destrukcja rozwija się w milczeniu, a problem nie jest zdiagnozowany.

Długotrwałe pozostawanie w takiej sytuacji może prowadzić również do zaburzeń somatycznych, często poważnych schorzeń oraz pozostawia trwałą uraz psychiczny i powoduje obniżenie samooceny, zaniżone poczucie własnej wartości, problemy społeczne – trudności w nawiązywaniu kontaktów, skłonność do izolacji, a nawet myśli samobójcze.

Natomiast sprawcy przemocy utrwalają w sobie agresywny sposób bycia, dochodzi do brutalizacji ich zachowania - przez co obniża się granica przyjętej normy dot. właściwego zachowania i współżycia z innymi. Stosowanie agresji i przemocy powoduje obniżenie poczucia odpowiedzialności za własne zachowanie, skłonność do zachowań aspołecznych oraz łatwe wchodzenie w konflikty z prawem. Przede wszystkim agresja i przemoc górują nad człowiekiem, upośledzają jego wolę czynienia dobra i uniemożliwiają tworzenie satysfakcjonujących relacji z drugim człowiekiem. Agresja jest też formą kontrolowania otoczenia – ponieważ sprawca nierzadko zdaje sobie sprawę, że ludzie przebywają w jego towarzystwie lub robią coś dla niego z przymusu, a nie własnej woli czy sympatii.

Rozpoznawanie ofiar przemocy szkolnej

Ofiary przemocy szkolnej bardzo rzadko mówią dorosłym o swoich problemach – szczególnie starsze dzieci i młodzież wstydzą się do tego przyznać i próbują same zaradzić zjawisku.

Ponadto często mają doświadczenia bagatelizowania ich kłopotów przez dorosłych („przezywają Cię – nie zwracaj na to uwagi”, „nie skarż”), a także boją się pogorszenia sytuacji, zemsty ze strony prześladowców. Często towarzyszy im również poczucie winy – dziecko jest przekonane, że zasłużyło na takie zachowanie.

Jednak zachowanie i samopoczucie ofiary ulega zmianom w przebiegu procesu przemocy. Początkowo dziecko z reguły próbuje samo rozwiązać problem – polega to przykładowo na uleganiu sprawcom, wykonywaniu ich poleceń, odrabianiu za nich lekcji, przynoszeniu lub zdobywaniu dla nich pieniędzy lub żądanych przedmiotów. Dziecko próbuje czasem wręcz zaprzyjaźnić się z oprawcami, bagatelizuje to, czego doświadcza, często sprawia wrażenie lub wmawia sobie, że wyzwiska i wyśmiewanie nie przeszkadzają mu, a wręcz samo się z nich śmieje. Dlatego też wielu dorosłych długo nie zauważa problemu. Gdy jednak jego strategie radzenia sobie zawodzą – ofiara zaczyna powoli wycofywać się i unikać trudnych sytuacji – izoluje się, może również opuszczać lekcje lub symulować chorobę. Czasem odmawia wychodzenia z domu, żąda zmiany szkoły, a w skrajnych przypadkach ucieka z domu lub podejmuje próby samobójcze.

Niektóre ofiary przemocy mogą zachowywać się w sposób prowokujący – tzw. dzieci nadpobudliwe, co utrudnia ich rozpoznanie, gdyż sami zaczepiają swych prześladowców, przebywają blisko nich, na ataki opowiadają agresją, są wybuchowe i impulsywne, często są też nie lubiane i same mogą stosować przemoc wobec słabszych od siebie. Przemoc rodzi przemoc, a ofiara staje się często także jej sprawcą.

Jedną z podstawowych umiejętności potrzebnych osobom zwalczającym przemoc jest rozumienie sygnałów, po których można rozpoznać ofiarę znęcania się oraz agresora. Rzadko można liczyć na to, że sami się ujawnią i zgłoszą po pomoc.

Istnieją pewne symptomy – pozwalające rozpoznać czy dziecko doświadcza przemocy szkolnej. Zostały one opracowane przez norweskiego psychologa Dana Olweusa:

- Ofiara często jest obiektem dokuczania, przezywania, nosi brzydkie przezwisko, jest wyśmiewana. Inni wydają jej rozkazy, występują się nią. Zachowuje się jak osoba podporządkowana, zdominowana.
- Inni urządzają sobie zabawy jej kosztem, robią to w uciążliwy sposób.
- Jest potrącana, popychana, kopana i nie umie się obronić.
- Z kłótni lub z walki wychodzi przegrana - często płacze.
- Książki, pieniądze i inne przedmioty będące własnością ofiary są odbierane, niszczone lub rozrzucone.
- Ofiara nosi na sobie ślady przemocy: ma sińce, zdrapania, rany, jej ubranie jest podarte.
- Często jest izolowana.
- Niechętnie włącza się ją do wspólnych działań.
- Wygląda na osobę cierpiącą, nieszczęśliwą, depresyjną, "na granicy płaczu".
- Trzyma się blisko dorosłych (nauczyciela).
- Ma trudności w wypowiedaniu się w klasie.
- Pogarsza się w nauce (nagle lub stopniowo).

W domu warto zwrócić uwagę na to, że nie ma kolegów (nie przychodzą do domu ofiary i ona nie odwiedza innych):

- Boi się wychodzić do szkoły.
- Chodzi do szkoły i ze szkoły dziwną trasą.
- Ma niespokojny sen i złe sny, krzyczy w nocy.
- Traci zainteresowanie nauką i dostaje gorsze stopnie.
- Wygląda smutno, nieszczęśliwie, depresyjnie lub wykazuje nagłe zmiany nastroju, miewa wybuchy złego humoru.
- Domaga się dodatkowych pieniędzy.

Ponadto - uważa się, że potencjalne ofiary mogą być fizycznie słabsze od rówieśników, mieć lęki dotyczące uszkodzenia ciała, być mniej sprawne w grach fizycznych i walkach, mieć niższą samoocenę, trudności we wchodzeniu do grupy i byciu w grupie; często lepiej kontaktują się z dorosłymi niż z rówieśnikami.

Wśród ofiar wyróżnia się typ ofiary prowokacyjnej. Charakteryzuje się ona mieszaniną lękowych i agresywnych wzorców zachowań. Osoba taka może czuć się załęczniona, niepewna, nieszczęśliwa i mieć negatywny obraz własnej osoby, a równocześnie - jak pisze Olweus:

- Mieć wybuchowy charakter i odpowiadać, słownie lub fizycznie na ataki.
- Być hiperaktywna, ofensywna i wytwarzająca napięcie.
- Niezdarna i irytująca w swych zwyczajach.
- Nie lubiana przez nauczycieli i innych dorosłych.
- Może sama używać przemocy wobec słabszych od siebie

Oznaki przemocy szkolnej w domu:

- dzieci przychodzą do domu w podartych ubraniach, mają zniszczone podręczniki ,
- nie są odwiedzani przez kolegów, rzadko są do nich zapraszani,
- nie lubią lub boją się chodzić do szkoły, z oporami wychodzą z domu,
- skarżą się na brak apetytu, bóle głowy i żołądka, zwłaszcza rano,
- do szkoły często bez uzasadnienia chodzą dłuższą drogą,
- mają kłopoty ze snem, koszmarne sny, płaczą w nocy
- maleje ich zainteresowanie szkołą,
- sprawiają wrażenie nieszczęśliwych, samotnych w depresji, zdarzają się im nagłe zmiany nastroju,
- proszą rodziców o pieniądze lub je kradną

Inne rodzaje przemocy

Przemoc wobec najmłodszych może mieć także wymiar zaniedbania, porzucenia oraz przemocy seksualnej.

Zaniedbywanie – to nie zaspokajanie podstawowych potrzeb materialnych i emocjonalnych dziecka przez rodzica lub opiekuna; nie zapewnianie mu odpowiedniego jedzenia, ubrań, schronienia, opieki medycznej, bezpieczeństwa.

Symptomy zaniedbania:

Dziecko:

- często jest nieobecne w szkole
- kradnie jedzenie bądź pieniądze kolegom, żebrze
- nie otrzymuje koniecznej opieki medycznej: szczepień, okularów itp.
- jest często brudne, nieprzyjemnie pachnie,
- często jest ubrane nieodpowiednio do pogody, pije alkohol lub zażywa narkotyki, mówi, że w domu nie ma osoby, która mogłaby się nim zająć,
- popełnia czyny niezgodne z prawem, np. akty wandalizmu, kradzieże.

Przemoc seksualna – to angażowanie dziecka w aktywność seksualną przez osobę dorosłą. Wykorzystywanie seksualne dzieci odnosi się do zachowań z kontaktem fizycznym (np. dotykaniem dziecka, współżyciem z dzieckiem) oraz do zachowań bez kontaktu fizycznego (np. pokazywanie dziecku materiałów pornograficznych, podglądanie, ekshibicjonizm). Przemoc ta może być jednorazowym incydentem lub powtarzać się przez dłuższy czas.

Symptomy świadczące o przemocy seksualnej:

- dziecko przejawia dziwne lub niezwykle dla swojego wieku zachowania seksualne (np.: jest nadmiernie rozbudzone, dużo mówi o seksie)
- jest wycofane, depresyjne, infantylnie się zachowuje, ma trudności w relacjach z rówieśnikami,
- odmawia przebijania się w towarzystwie innych (np. przed zajęciami sportowymi),
- nadużywa alkoholu lub narkotyków,
- pogorszyło się nagle w nauce,
- ma trudności z chodzeniem, siadaniem, doświadcza bólu intymnych części ciała,
- jest w ciąży lub jest chore wenerycznie,
- ucieka z domu,
- chwali się nagłym przyplływem gotówki lub prezentami,
- ma ślady autoagresji,
- przejawia zachowania uwodzicielskie

Zasady ogólne – rozmowa z osobami uwikłanymi w przemoc

Jeśli istnieją przesłanki świadczące o doświadczaniu przemocy to należy z daną osobą o tym porozmawiać. Rozmowa powinna odbywać się z jedną osobą, bez świadków, w miejscu zapewniającym intymność. Niezależnie od tego, czy rozmawiamy z ofiarą, czy ze sprawcą przemocy, powinienes:

1. *Powiedzieć jasno, co widzisz - opisać zachowanie ucznia*, np. "widzę, że chodzisz smutna, kilka razy widziałam jak koledzy i koleżanki potrącał cię, przezywali"
2. *Zapewnić, że chcesz pomóc i nie chcesz go osądzać, ukarać*, że chodzi ci o to, aby zaradzić takim sytuacjom w szkole, przerwać przemoc.
3. *Dać dziecku szansę wypowiedzenia się, wysłuchać uważnie*, jak mówi o sobie i o sytuacji w szkole. *Nie negować wypowiedzi. Dać informację zwrotną - jak go zrozumiałeś.*
4. Jeśli dziecko milczy - wróć jeszcze raz do przedstawienia swojej chęci pomocy. Nazwij też twój cel - *wspólne działanie* na rzecz przerwania przemocy w szkole, zwróć się do niego jak do *eksperta* (na pewno wiele rzeczy zna lepiej) i zaproś do współpracy, np. "myślę, że i ty

możesz mieć dobre pomysły".

5. Powiedz, jakie ma możliwości: pomagania ofiarom przemocy, dostrzeganie osób, które nie są włączane do wspólnych aktywności, rozmawianie z dorosłymi.
6. Jeżeli przewidujesz pomoc psychologa lub pedagoga, powiedz o tym, wyjaśniając cel: "żeby pomóc ci lepiej sobie radzić". Dzieci traktują nieraz "wysłanie" do specjalisty jako karę.
7. W czasie rozmowy staraj się uważnie słuchać, a mówić tylko tyle, ile koniecznie trzeba. Jeśli dziecko milknie, *zadawaj otwarte pytania*, np.: „czy chcesz mi o tym opowiedzieć?" lub "czy możesz coś więcej o tym powiedzieć?" Przekazuj też swoje zrozumienie, np.: "rozumiem cię", "rozumiem, że było ci przykro", "rozumiem, że byłaś zdenerwowana", "było ci trudno". Opieraj się na tym, co usłyszałeś, nie włączaj swoich pomysłów, co dziecko przeżywa. Nie oceniaj. Nie krytykuj. Mów prawdę, nie staraj się manipulować. Staraj się jak najmniej doradzać. Celem tej rozmowy jest kontakt, zaufanie i współpraca ucznia.

Rady dla rodziców – jak wychowywać bez przemocy i chronić przed nią

- ✓ Kochaj mądrze swoje dziecko – okazuj mu szacunek i zadbaj o jego dobro fizyczne, psychiczne i duchowe.
- ✓ Rozmawiaj ze swoim dzieckiem i poświęcaj mu czas.
- ✓ Nie stosuj agresji i przemocy wobec dzieci.
- ✓ Wpajaj wartości moralne i zasady właściwego współżycia społecznego (sam dając dobry przykład).
- ✓ Zachęcaj do posłuszeństwa bez krzyku.
- ✓ Pokaż, że dyscyplinowanie ma sens.
- ✓ Pomagaj dokonywać dobrych wyborów
- ✓ Dyscyplinuj konsekwentnie.
- ✓ Wskaż dzieciom, jak mogą się uczyć od życia.
- ✓ Wspieraj poczucie własnej wartości i samodzielne myślenie swojego dziecka.
- ✓ Chwal za co tylko się da.
- ✓ Jeśli popełni błąd – gań zachowanie, a nie człowieka.
- ✓ Dostosuj opiekę i kontrolę do wieku dziecka.
- ✓ Pomóż rozwijać zainteresowania swojego dziecka.

- ✓ Włączaj we wspólne aktywności i obowiązki (dostosowując do rozwoju dziecka).
- ✓ Poznaj środowisko rówieśnicze swojego dziecka.
- ✓ Chroń – na ile możesz - przed negatywnym wpływem tego świata – mediów, pop kultury, środowiska społecznego (także przez kształtowanie systemu wartości i umiejętności asertywności dziecka)

Agresja elektroniczna

Specyfika współczesnego życia polega także, na dynamicznym rozwoju technik informatycznych i komunikacyjnych, co przekłada się także na obszar stosunków międzyludzkich, które mają w coraz większym stopniu - wymiar wirtualny.

W cyberprzestrzeni – tak samo jak w realnym życiu może zaistnieć wiele albo prawie wszystko – co towarzyszy relacjom międzyludzkim, kiedy przebywamy ze sobą – będą pozytywne aspekty naszych relacji – jak i te negatywne – do których zaliczamy agresję i przemoc. Tak jak w realnych kontaktach z ludźmi doświadczamy agresji i przemocy – tak w cyberprzestrzeni - doświadczycy możemy agresji i cyberprzemocy.

Dla dzieci i młodzieży z pokolenia e-generacji Internet jest nie tylko źródłem informacji czy centrum rozrywki, ale staje się także coraz ważniejszym, a niekiedy głównym i autonomicznym środowiskiem społecznego funkcjonowania. Dlatego kwestia bezpieczeństwa korzystania z nowoczesnych technologii przez najmłodszych staje się coraz ważniejszym zagadnieniem wychowawczym. Współcześnie dostępne media poszerzają i przeobrażają przestrzeń życia dzieci i młodzieży, nadając dzieciństwu inną jakość.

Czy wpływ ten ma charakter pozytywny? Wyniki badań pokazują, że nie zawsze. Wskazują, że współczesną areną dla zjawisk zagrażających bezpieczeństwu najmłodszych w coraz większym stopniu staje się cyberprzestrzeń. Wraz ze wzrostem dostępności nowoczesnych technologii zwiększa się także skala zagrożeń internetowych, które mogą mieć negatywny wpływ na prawidłowy rozwój i funkcjonowanie dzieci.

Korzystanie z Internetu przez dzieci i młodzież może wiązać się z następującymi kategoriami zagrożeń:

- kontakt z niebezpiecznymi treściami,
- kontakty z niebezpiecznymi osobami,
- przemoc rówieśnicza (cyberprzemoc),
- uzależnienie od Internetu.

Poważne zagrożenia dla młodych internautów zazwyczaj kojarzone były z problemem pedofilii lub innymi formami działań dorosłych przeciwko dzieciom. Kwestie te tracą niestety na aktualności, gdyż w ostatnim czasie, wraz z coraz większą dostępnością nowych mediów dla dzieci i młodzieży oraz z coraz szerszą gamą możliwości, jakie te media oferują - poważnym zagrożeniem dla najmłodszych stają się również ich rówieśnicy. Powstaje więc nowe zjawisko – agresji elektronicznej, które przekłada się na wiele form wyrażanej agresji oraz przemocy.

Specyfika agresji elektronicznej.

Podstawowym problemem ważnym zarówno dla badaczy agresji elektronicznej, jak i dla praktyków pracujących z młodzieżą, o specyfikę agresji elektronicznej. Mówiąc bardziej szczegółowo powinniśmy przeanalizować czy w przypadku agresji elektronicznej pojawiają się

jakieś nowe uwarunkowania, mechanizmy lub konsekwencje, które pozwalają na jej odróżnienie od agresji, do której realizacji nowe media nie są stosowane. Badacze tego zjawiska wymieniają - jako **cechy wyróżniające agresję elektroniczną - anonimowość, ciągłość oddziaływania, nieograniczoną lub tzw. niewidzialną publiczność (*invisible audience*), efekt kabiny pilota** [Walrave i Heirman, 2009] **oraz łatwość atakowania nieznajomych ofiar** [Pyżalski, 2009].

Warto zwrócić uwagę, że w/w cechy agresji elektronicznej niosą ze sobą wystąpienie szeregu mechanizmów społecznych i psychologicznych, których obecność może czynić przynajmniej niektóre akty agresji elektronicznej, zjawiskami znacząco różniącymi się od aktów agresji tradycyjnej.

Agresja elektroniczna – próba typologii zjawiska.

Ponieważ agresja elektroniczna jest zjawiskiem niejednorodnym i dość skomplikowanym, Pyżalski uważa za zasadne stworzenie typologii, która pozwoli przeanalizować, uporządkować i sensownie opisać zjawisko. Propozycją takiej typologii jest przyjęty przez autora podział agresji elektronicznej ze względu na typ ofiary i jej relacje ze sprawcą.

Ponadto – szczególnie wiele uwagi poświęca on cyberprzemocy/ cyberbullyingowi (mobbingowi elektronicznemu) – opisując poszczególne jej rodzaje. Ten ostatni typ agresji elektronicznej to agresja rówieśnicza, której zarówno sprawcami, jak i ofiarami są młodzi ludzie.

Typologia agresji elektronicznej

1. Agresja elektroniczna wobec pokrzywdzonych

Agresja wobec pokrzywdzonych została wyodrębniona ze względu na specyficzną kategorię osób, które są w tym przypadku ofiarami. Osoby te zostały nazwane pokrzywdzonymi ze względu na fakt, że dotyczą ich dysfunkcje i/lub zaburzenia funkcjonowania. Do grupy tej możemy zaliczyć osoby upośledzone umysłowo, alkoholików, bezdomnych. Ze względu na ich ograniczone możliwości oceny sytuacji i obrony ludzie tacy stają się stosunkowo łatwymi ofiarami agresji – nie tylko zresztą elektronicznej.

Prawdopodobnie najczęściej stosowaną metodą realizacji agresji elektronicznej wobec grupy pokrzywdzonych jest nagrywanie ich w różnych sytuacjach traktowanych przez agresorów jako zabawne. Przykładowo ofiary uzależnione od alkoholu są prowokowane do tego, aby za drobne pieniądze lub alkohol wykonywały określone czynności, np. tańczyły, rozbierały się, itp. Sprawcy filmują całe zdarzenie a następnie upubliczniają film za pomocą internetu.

Z analizy omawianej tu kwestii wynika, iż niektóre portale (np. youtube.com) umożliwiają zwykle osobom oglądającym ocenę treści umieszczonych przez użytkowników (np. poprzez przydzielanie określonej ilości gwiazdek) oraz komentowanie filmu lub jego autora. Co więcej, filmy tego typu cieszą się zwykle sporym uznaniem oglądających je użytkowników internetu. Zatem zastanawiając się na nad potencjalnymi konsekwencjami agresji wobec pokrzywdzonych warto uwzględnić nie tylko szkody po stronie sprawców i ofiar, ale także osób oglądających wytworzone materiały. W grę wchodzi tutaj głównie wpływ obserwowanej agresji na odbiorców [Pyżalski, 2009d].

Nie ulega wątpliwości, że agresja wobec pokrzywdzonych z etycznego punktu widzenia stanowi poważny problem, gdyż jej ofiarami są osoby znajdujące się z definicji w trudnej sytuacji życiowej a nierzadko i społecznej. Przekłada się to zwykle zresztą na przewagę siły sprawcy wzmocnionej wykorzystaniem nowych mediów. Tym samym wzrasta ryzyko konsekwencji wynikających z realizacji tej agresji zarówno po stronie jej bezpośrednich sprawców, jak i widzów (do realizacji tego rodzaju agresji w ciągu roku poprzedzającego badanie przyznało się prawie 9% polskich gimnazjalistów).

2. Agresja elektroniczna wobec celebrytów

Ofiarami agresji elektronicznej są także tzw. celebryci – osoby popularne, często pojawiające się w mediach i to zarówno tych tradycyjnych, jak i nowych. W grupie tej znajdują się przykładowo.

muzycy, aktorzy, sportowcy i coraz częściej politycy. Wizerunki i inne przedstawienia tych osób są powszechnie dostępne w Internecie – i to zarówno w wersjach tworzonych przez producentów, jak i oddolnie przygotowywanych przez użytkowników. Oglądalność tego typu materiałów ze względu na to, iż ich bohaterowie są osobami znanymi jest duża – mają do nich zatem dostęp także osoby krytycznie nastawione do danego celebryty, które mogą wyrazić w sposób agresywny swoją krytykę. Użytkownicy mogą także sami tworzyć krzywdzące celebrytów materiały – zdjęcia, filmy, teksty, itp.

Niektórzy próbują ten typ agresji elektronicznej bagatelizować – zakładając, iż ktoś, kto decyduje się działać publicznie powinien tego typu ataki wkalkulować w koszty swojej działalności. Z drugiej strony, interpretacja różnych sytuacji jako agresji wobec pokrzywdzonych musi być bardzo ostrożna, by nie zaliczać do tej kategorii zwykłej krytyki, bądź dowcipu.

Na końcu warto wskazać na potencjalną szkodliwość tego typu agresji, w jej najbardziej skrajnym wymiarze. Opisano już w literaturze naukowej a także w mediach popularnych przynajmniej kilkanaście przypadków rezygnacji osób znanych z kariery zawodowej po serii ataków elektronicznych. Opisywane były także przykłady samobójstw celebrytów, którzy doświadczyli agresji elektronicznej (por. More on Choi Jin-shil's suicide, 2008). Dotyczy to w dużej mierze młodych ludzi, którzy dużo czasu spędzają w sieci (przykładowo do stosowania agresji elektronicznej wobec celebrytów w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badanie przyznało się ponad 9% gimnazjalistów).

3. Agresja elektroniczna przypadkowa (wobec nieznanomych)

Specyfika agresji elektronicznej, którą nazywam przypadkową wynika z faktu, iż o ataku sprawcy decyduje głównie przypadkowy fakt spotkania innej osoby w cyberprzestrzeni. Nie ma tutaj mowy o żadnych wcześniejszych relacjach między ofiarą i sprawcą, ani w kontekście świata rzeczywistego, ani świata online. O tego typu sytuacje w świecie wirtualnym jest stosunkowo łatwo. Wiele komunikacji elektronicznej w sieci odbywa się między osobami, które nie znają się i nigdy się nie widziały. Z taką sytuacją użytkownik ma do czynienia, gdy odpowiada na ogólnie dostępnym forum dyskusyjnym na post kogoś innego, lub korzystając z tymczasowego nicka wchodzi do pokoju czatowego.

Agresywna komunikacja może odbywać się zarówno w bezpośrednim indywidualnym kontakcie z ofiarą (np. przy korzystaniu z komunikatora internetowego) lub też publicznie (np. gdy odbywa się na czacie lub forum internetowym). Ten rodzaj agresji elektronicznej może dotyczyć właściwie każdej osoby korzystającej z komunikacji online – bez względu na narzędzia komunikacji, którymi się ta osoba posługuje i kontekst tej komunikacji. Agresja przypadkowa, chociaż możliwa w świecie rzeczywistym wydaje się szczególnie łatwa do realizacji online (co piąty gimnazjalista odpowiedział, iż realizował ten rodzaj agresji elektronicznej w ciągu roku poprzedzającego badanie).

4. Agresja elektroniczna wobec grup/idei

Komunikacja elektroniczna daje duże możliwości atakowania nie tylko jednostek lecz całych grup ludzi. Ataki mogą wynikać z faktu przynależności osób do określonej grupy: rasowej, narodowościowej lub przejawiającej określone zainteresowania lub preferencje (np. fanów jakiegoś zespołu muzycznego, czy drużyny piłkarskiej). Grupy osób mogą być w ten sposób atakowane w ramach publicznie dostępnych kanałów komunikacji elektronicznej (niektóre pokoje czatowe, czy fora dyskusyjne) lub też mogą być atakowane bezpośrednio poprzez blogi czy witryny internetowe, które takie osoby prowadzą. Istotne jest w tym rodzaju agresji elektronicznej to, iż przy ataku - tożsamość konkretnej ofiary schodzi na dalszy plan. Liczy się za to przynależność do określonej grupy. Tynes ze współpracownikami (2008) stwierdziła, iż prawie 60% uczestników czatów w pokojach, gdzie nie było moderatora spotkało się z negatywnymi wypowiedziami o charakterze rasistowskim. Zatem każdy przedstawiciel określonej rasy mógł czuć się ofiarą agresji, nawet, gdy wypowiedzi nie były kierowane bezpośrednio do niego. Jest to agresja skierowana nie tyle do osób – co do wartości, jakie te osoby sobą prezentują czy wyznają – toteż może jej sprzyjać okres buntu nastolatków (sprawcami agresji elektronicznej wobec grup w ciągu roku poprzedzającego badanie było 13% gimnazjalistów).

5. Cyberprzemoc (Cyberbullying)

W świecie rzeczywistym jako szczególnie problem społeczny traktowana jest agresja rówieśnicza, zwłaszcza wtedy, gdy przyjmuje ona formę, tzw. bullyingu (mobbingu) czyli intencjonalnego znęcania się. Wśród większości badaczy panuje zgoda, iż **bullying** to taka agresja, którą charakteryzują równocześnie następujące trzy właściwości: wrogie intencje, powtarzalność oraz przewaga sił sprawców bądź sprawcy nad ofiarą. W kontekście środowiska szkolnego stosunkowo łatwo odróżnić zatem sytuacje, w których mamy do czynienia z bullyingiem od innych aktów agresji rówieśniczej, których w ten sposób zdefiniować nie można.

Badania jednoznacznie wskazują, iż doświadczanie agresji rówieśniczej, która posiada cechy bullyingu skorelowane jest z wieloma problemami zdrowia psychicznego rozumianymi zwykle jako konsekwencje bullyingu. Wśród potwierdzonych empirycznie w wielu badaniach konsekwencji wymienia się m. in. obniżony nastrój, depresję, problemy z koncentracją, lęk, poczucie bezradności, zaburzenia psychosomatyczne (Griffin&Gross, 2004; Monks i in., 2009). Konsekwencje dotyczą także młodych ludzi, którzy są sprawcami – włączanie się w cyberbullying koreluje często z zaangażowaniem w inne zachowania ryzykowne, np. stosowanie substancji psychoaktywnych, czy przestępczość. Podobne niekorzystne efekty pojawiają się w przypadku mobbingu elektronicznego (Slonje &Smith, 2008; Wojtasik, 2009).

Cyberbullying definiuje się zwykle jako bullying do którego realizacji używa się nowych technologii komunikacyjnych (Kowalski, Limber, Agatson, 2008). Zatem oprócz faktu stosowania nowych technologii w przypadku cyberbullyingu będziemy także oczekiwali wystąpienia opisanych wyżej trzech właściwości pozwalających określić dany przypadek agresji jako bullying.

W analizach zjawiska bullyingu w cyberprzestrzeni (patrz ramka) coraz częściej podnoszone są wątpliwości wskazujące na możliwość innego rozumienia lub wręcz braku występowania niektórych właściwości w przypadku cyberbullyingu (np. Dooley, Pyżalski, Cross, 2009; Slonje&Smith, 2008). Przykładowo powtarzalność w tradycyjnym mobbingu polega na tym, iż sprawcy wielokrotnie atakują ofiarę. Ta sama cecha w przypadku mobbingu elektronicznego może wynikać z faktu opublikowania materiału na temat ofiary w Internecie. Nawet jeżeli odbędzie się to jednokrotnie – ofiara może czuć się regularnie wiktyimizowana dzięki świadomości, iż z materiałem w każdej chwili mogą zapoznać się inne osoby. Wielu aktom cyberbullyingu, czy szerzej agresji elektronicznej w ogóle - towarzyszy brak negatywnych intencji. Sprawcy podejmując a pomocą nowych mediów określone działania próbują zażartować lub po prostu popisać się umiejętnościami w zakresie stosowania nowych technologii (Vandebosch&Cleemput, 2008). Także nie zawsze przemoc, która dokonuje się w cyberprzestrzeni może być porównana z przemocą ujmowaną tradycyjnie.

Należy zauważyć, że nie ma na obecnym etapie - doskonałych typologii agresji elektronicznej skonstruowanych w oparciu o sposoby jej realizacji. Jedną z lepszych prób w zakresie konstruowania takich klasyfikacji jest opracowanie Kowalski, Limber&Agatson (2008), które zmodyfikował Pyżalski - uzupełniając je o agresję techniczną – czyli taką, w której sprawca atakuje infrastrukturę informatyczną, bądź sprzęt ofiary (np. niszczy jej stronę internetową).

Tab. 4. Zmodyfikowana typologia agresji elektronicznej autorstwa Kowalski, Limber&Agatson (2008).

Flaming

Agresywna wymiana zdań pomiędzy uczestnikami kanałów komunikacji internetowej, które mają z reguły charakter publiczny, np. pokoje czatowe, czy grupy dyskusyjne. W ten rodzaj agresji angażuje się zwykle dwójka użytkowników, chociaż czasami dołączają się także inni – świadkowie agresywnej wymiany zdań.

Prześladowanie (*harassment*)

Kluczową charakterystyką tego rodzaju agresji jest regularność przesyłania nieprzyjemnych (agresywnych, ośmieszających) wiadomości do ofiary za pomocą elektronicznych kanałów komunikacji (np. komunikatora internetowego lub krótkich wiadomości tekstowych, wysyłanych za pomocą telefonu komórkowego). Ten rodzaj agresji realizowany jest także podczas gier online. Uznaje się, że różni go od flamingu czas działania i fakt bezpośredniego zaangażowania jedynie dwóch osób.

Kradzież tożsamości (*impersonation*)

Kradzież tożsamości polega na podszywaniu się w cyberprzestrzeni pod ofiarę. Działania takie sprawca może podjąć dzięki uzyskaniu hasła innego użytkownika do jego profilu, komunikatora, czy poczty elektronicznej (tego typu hasło może zostać wykradzione lub otrzymane od innego młodego człowieka, z którym sprawca się przyjaźnił). Sprawca udając, że jest ofiarą może realizować agresję elektroniczną wobec innych osób, np. wysyłając z profilu ofiary obraźliwe informacje do innych uczniów lub nauczycieli.

Upublicznianie tajemnic (*outing*)

Upublicznianie prywatnych materiałów ofiary, w których posiadanie wszedł sprawca (zapisy rozmów, listy, zdjęcia). Agresor upublicznia je elektronicznie innym osobom dla których te materiały nie były przeznaczone. Materiały tego typu mogły zostać wykradzione z komputera lub telefonu ofiary lub mogły wejść w posiadanie sprawcy, gdy przyjaźnił się z ofiarą, która mu ufała i zdradzała różne sekrety (np. rozmawiając za pomocą komunikatora)

Śledzenie (*cyberstalking*)

„Śledzenie” innej osoby elektronicznie i bombardowanie jej niechcianymi komunikatami. W szczególności agresja taka może dotyczyć osób, które wcześniej były w bliskiej relacji, np. byłego chłopaka lub dziewczyny (Spitzberg&Hoobler, 2002).

Happy slapping

Prowokowanie lub atakowanie innej osoby oraz dokumentowanie zdarzenia za pomocą filmu lub zdjęć. W następnym etapie sprawca rozpowszechnia kompromitujący materiał w Internecie lub rozsyła go innym osobom. Działania takie mogą polegać na pobiciu lub zniszczeniu własności innej osoby. Zjawisko to opisano pierwszy raz pięć lat temu – jako modę realizowaną przez młodych ludzi w pociągach podmiejskich w Londynie (Saunders, 2005).

Poniżenie (*denigration*)

Upublicznianie za pomocą elektronicznych narzędzi komunikacji poniżających i nieprawdziwych informacji lub materiałów na temat innych osób. Mogą to być na przykład przerobione zdjęcia sugerujące, że osoba wykonuje czynności seksualne lub kłamliwe informacje na temat wydarzeń, w których ofiara rzekomo miała brać udział.

Wykluczenie (*exclusion*)

Celowe usunięcie bądź niedopuszczenie danej osoby do listy kontaktów internetowych. Działanie takie może przykładowo polegać na niedopuszczeniu innej osoby do listy znajomych na portalu społecznościowym bądź usunięcia z listy kontaktów w komunikatorze internetowym.

Agresja „techniczna”

Sprawca kieruje swoje działania nie tyle bezpośrednio przeciwko ofierze - co przeciwko należącemu do niej sprzętowi komputerowemu, oprogramowaniu lub infrastrukturze informatycznej (np. stronie internetowej ofiary). W grę wchodzi tutaj celowe rozsyłanie wirusów komputerowych lub włamywanie się do komputerów innych osób (*hacking*) oraz blokowanie dostępu do pewnych usług (np. poczty internetowej ofiary)

Cyberprzemoc

Historia problemu

Pierwsze doniesienia medialne dotyczące zjawiska przemocy rówieśniczej w sieci pojawiły się na początku lat dwutysięcznych. Były to m.in. przypadek japońskiego ucznia nagranego w krępującej sytuacji w szatni szkolnej kamerą w telefonie komórkowym; sprawa zdjęcia amerykańskiej uczennicy, której fotografia przerobiona została na zdjęcie pornograficzne; czy głośna historia filmu, w którym chłopiec z Kanady nieporadnie odgrywa scenę walki z filmu „Gwiezdne Wojny”. Wszystkie te przypadki zyskały rozgłos właśnie dlatego, że upublicznione materiały zrobiły w sieci bardzo szybką „karierę”, a ofiary ponieśli bardzo poważne konsekwencje.

W opracowaniach dotyczących początków problemu cyberprzemocy najczęściej przytaczany jest ostatni z wymienionych wyżej przypadków. Film z udziałem kanadyjskiego ucznia nazwanego przez internautów „Star War Kid” zdobył w sieci olbrzymią popularność przez długi czas pozostając, obok filmów z udziałem Paris Hilton, najczęściej pobieranym plikiem filmowym z Internetu. Jego bohater po załamaniu nerwowym wraz z rodziną zmienił miejsce zamieszkania i przez kilka lat pozostawał pod ścisłą opieką psychiatryczną. Z czasem media coraz częściej przytaczały historie przemocy rówieśniczej w sieci, kończące się próbami samobójczymi lub nawet samobójstwami.

W Polsce głośno o problemie przemocy rówieśniczej z użyciem mediów elektronicznych zrobiło się wraz z historią gdańskiej gimnazjalistki, która popełniła samobójstwo w efekcie przemocy doznanej ze strony rówieśników. W historii ważną rolę odegrało nagranie kamerą w telefonie komórkowym aktu krzywdzenia dziewczyny. Domniemywano, że groźba upublicznienia zarejestrowanego filmu przyczyniła się do tragicznego finału tej historii. W ostatnim czasie coraz częściej media przytaczają poważne przypadki cyberprzemocy. Podobnie jak w innych krajach, tak i w Polsce badania pokazują, że przypadki medialne to jedynie mały wycinek powszechnie występującego zjawiska

Czym jest cyberprzemoc?

Cyberprzemoc - jest przemocą poprzez użycie mediów, elektroniki i świata zasilanego przez prąd. Objawia się głównie za pomocą Internetu - przy wykorzystaniu: telefonów komórkowych, kamer wideo, aparatów fotograficznych, a szczególnie komputerów. Choć z pozoru - wygląda na przemoc nie groźną, często ma bardzo poważne skutki. Dotyczy nie tylko osób dorosłych, ale również i dzieci i młodzież, szczególnie tych w klasach gimnazjum bądź starszych.

Zjawisko cyberprzemocy najkrócej definiuje się jako **przemoc z użyciem technologii informacyjnych i komunikacyjnych**. Owe technologie to głównie Internet oraz telefony komórkowe. Część definicji ogranicza stosowanie terminu ang. „cyberbullying” czyli „cyberprzemoc” wyłącznie do przemocy rówieśniczej, inne nie stawiają ograniczeń wiekowych, niewątpliwie jednak najczęściej terminów tych używa się właśnie w kontekście przemocy wśród dzieci i młodzieży. Cyberprzemoc przede wszystkim przejawiać się będzie: nękaniami,

straszeniem, obrażaniem w sieci lub za pomocą telefonu komórkowego, wysyłaniem wulgarnych e-maili i smsów, kłótniami internetowymi (flame war), publikowaniem i rozsyłaniem ośmieszających informacji, zdjęć i filmów, podszywaniem się pod inną osobę, obraźliwym komentowaniem wpisów na blogu.

Do działań określanych mianem cyberprzemocy wykorzystywane są głównie:

- Poczta elektroniczna,
- Czaty,
- Komunikatory,
- Strony internetowe,
- Blogi,
- Serwisy społecznościowe,
- Grupy dyskusyjne,
- Serwisy SMS i MMS.

Jako cyberprzemoc zakwalifikować możemy:

- włamywanie się do kont pocztowych i komunikatorów w celu wysłania w czyimś imieniu złośliwych bądź zawstydzających materiałów,
- tworzenie stron internetowych zawierających ośmieszających innych historyjki, komiksy albo żarty, rozsyłanie i publikowanie tekstów kompromitujących inne osoby,
- skłanianie Kogoś do ujawnienia drażliwych, osobistych informacji podczas rozmowy przez komunikator internetowy i przesyłanie zapisu rozmowy do innych,
- umieszczanie w sieci nieprawdziwych informacji o innych osobach
- tworzenie anty stron internetowych, np. anty strony KFC, czy osoby fizycznej a także podszywanie się pod kogoś tworząc blog lub stronę.
- wyzywanie, straszenie poniżanie kogoś w Internecie lub przy użyciu telefonu,
- robienie komuś zdjęć lub rejestrowanie filmów bez jego zgody,
- publikowanie w Internecie lub rozsyłanie telefonem zdjęć, filmów lub tekstów, które kogoś obrażają lub ośmieszają,
- podszywanie się pod kogoś w Sieci.

Charakterystyka zjawiska cyberprzemocy

1. Anonimowość

W odróżnieniu od „tradycyjnej” przemocy (ang. bullying) zjawisko cyberprzemocy charakteryzuje wysoki poziom anonimowości sprawcy. Ponadto na znaczeniu traci klasycznie rozumiana „siła”, mierzona cechami fizycznymi czy społecznymi a atutem sprawcy staje się umiejętność wykorzystywania możliwości, jakie dają media elektroniczne. Anonimowość przyczynia się także do wystąpienia zjawiska - tzw. rozhamowania, polegającego na tym, iż osoba w Internecie pozwala sobie na więcej, jeżeli chodzi o łamanie reguł życia społecznego - niż w świecie realnym.

2. Różnorodność i wiele możliwości krzywdzenia na raz

Można gnębić ofiarę – często przypadkową – na wiele sposobów jednocześnie i w bardzo wyrafinowany sposób. Poza tym, łatwości atakowania, ze względu na wielość i przypadkowość kontaktów – sprzyja pozorne uczucie bezkarności w sieci.

3. Szybkość działania – czas i przestrzeń

Charakterystyczna dla problemu szybkość rozpowszechniania materiałów kierowanych przeciwko ofierze oraz ich powszechna dostępność w Sieci sprawiają, że jest zjawisko szczególnie niebezpieczne. Kompromitujące zdjęcia, filmy czy informacje potrafią zrobić w Internecie bardzo szybko „karierę” a ich usunięcie jest często praktycznie do końca niemożliwe.

4. Brak kontroli i stałe narażenie na atak

Dodatkową uciążliwością dla ofiar cyberprzemocy jest stałe narażenie na atak, niezależnie od miejsca czy pory dnia lub nocy. Występuje również tzw. zjawisko nieograniczonej lub niewidzialnej publiczności - człowiek nie ma wpływu na to, kto zobaczy kompromitujący dla niego materiał, a możliwości są w tym względzie prawie nieograniczone, co potęguje koszty psychologiczne ofiary. Kolejną ważną cechą problemu jest stosunkowo niski poziom kontroli społecznej tego typu zachowań. Sytuacja doznawania przez dziecko krzywdy za pośrednictwem mediów elektronicznych jest często trudna do zaobserwowania przez rodziców, czy nauczycieli, szczególnie jeżeli mają ograniczoną wiedzę i doświadczenia związane z korzystaniem z mediów elektronicznych.

5. Zasięg społeczny i geograficzny

Badania socjologiczne pokazały natomiast, że problem cyberprzemocy to nie tylko jednostkowe spektakularne przypadki, ale codzienne zjawisko wśród dzieci i młodzieży, którego skala, w zależności od przyjętej definicji problemu i metody badawczej, dotyczy od 20% do nawet ponad połowy dzieci i młodzieży.

6. Trudności z usunięciem zamieszczonych treści

Nawet jednorazowy akt przemocy może mieć długotrwałe konsekwencje ponieważ kompromitujące materiały opublikowane w sieci – są tam cały czas dostępne, pomimo, że sprawca zaniechał swoich działań. Poza tym, jeśli materiały te uznane zostaną przez Internautów za atrakcyjne - to szybkość ich rozpowszechniania jest bardzo duża – a co za tym idzie – ich całkowite usunięcie praktycznie niemożliwe.

7. Niska świadomość dot. występowania zjawiska

Niewiele osób zdaje sobie sprawę z zagrożeń i szkodliwości cyberprzemocy oraz, z faktu że jest ona karana prawnie. Być może wynika to z powszechnego uznania, że w sieci jestem anonimowy i bezkarny – a poza tym to czego nie jestem w stanie powiedzieć komuś wprost „przemycę” w sieci, zachowując anonimowość bądź podszywając się pod inną osobę. Jednocześnie występuje tzw. zjawisko efektu kabiny pilota – sprawca nie widzi ofiary fizycznie – jest także odcięty od kanału mowy ciała ani nie doświadcza bezpośrednio efektów krzywdzenia swojej ofiary, czasem nawet nieświadomie rozpowszechnia „zabawny” wg siebie materiał, nie zdając sobie sprawy z konsekwencji dla potencjalnej ofiary.

Przyczyny cyberprzemocy

Niestety przyczyną cyberprzemocy jest także postępująca brutalizacja życia społecznego przenosząca się również na relacje i poziom używanego języka, a także pozornie wydająca się niska szkodliwość czynu, aczkolwiek dla nękanego – wcale taka nie musi być. Działania takie często obliczone są na żart i pozornie nie stwarzają większego zagrożenia, jednak przemoc online może być bardzo dotkliwa.

Barlińska przytacza ciekawe wnioski dotyczące przyczyn cyberprzemocy.

Przyczyn występowania zachowań wrogich w sieci możemy dopatrywać się także w cechach internautów, których większość stanowią młodzi ludzie, oraz w specyfice medium, jakim jest Internet.

E-generacja – młodzież w sieci - szereg cech charakterystycznych dla okresu dojrzewania w interakcji ze środowiskiem Internetu wydaje się sprzyjać łatwości ujawniania wrogich zachowań w sieci. Takie cechy młodych ludzi, jak np. ograniczona zdolność do przyjmowania perspektywy innej osoby warunkującej wystąpienie empatii w relacji z drugą osobą, nie w pełni ukształtowana zdolność i gotowość do podejmowania refleksji nad sobą i własnym zachowaniem, relatywizm moralny oraz skłonność do testowania granic zasad moralnych mogą potencjalnie nasilać skłonność do agresji w sieci. Nie bez znaczenia jest także uleganie wpływom norm grupy rówieśniczej, często promujących zachowania antyspołeczne na zasadzie prostej opozycji wobec tego, co przekazywane i oczekiwane przez dorosłych. Wpływ rówieśników w Internecie może być znacząco silniejszy z racji braku realnej obecności dorosłych w sieci – koniecznej dla egzekwowania zachowań zgodnych z powszechnie przyjętymi normami społecznymi. Podsumowując, cechy charakterystyczne dla tego wieku rozwojowego sprawiają, że młodzież często poszukuje w Internecie okazji do nieetycznych czy bezmyślnych zachowań.

Cechy Internetu - *Internet ma cechy, które mogą nieomal w każdym wyzwolić pewne formy agresywnych zachowań. Jeśli chcemy obniżyć poziom wrogości w sieci i sami trzymać się daleko od ringu, musimy wiedzieć, gdzie biją źródła owych kłopotów.*

Internet jest czynnikiem silnie modyfikującym zachowania społeczne i leżące u ich źródeł mechanizmy psychologiczne. Specyficzne warunki panujące w sieci – zapośredniczenie kontaktów przez komputer sprawia, że człowiek inaczej postrzega siebie i innych. Podstawową własnością interakcji za pośrednictwem sieci jest anonimowość, która sprawia, że ludzie zachowują się w sposób, w jaki nie zachowaliby się w sytuacji bezpośredniego kontaktu z drugim człowiekiem. Najpierw krzywdzą czy obrażają, a dopiero później zastanawiają się nad tym, co zrobili. W świetle najnowszych badań anonimowość w Internecie – rozumiana jest dwojako: jako nieidentyfikowalność własna (specyficzny kontekst podmiotowości własnej) oraz nieznanostwo (niska dostępność przesłanek na temat uczestnika interakcji).

Eskałacji zachowań agresywnych sprzyja także skąpa ilość informacji zwrotnych na temat naszych zachowań względem uczestnika interakcji w sieci

Anonimowi „Inni” w Internecie - *osoby istnieją w Internecie w inny sposób niż w społeczeństwie realnym.* Podstawową różnicą jest brak fizycznej obecności w sieci i – co za tym idzie – podstawowego dla komunikacji kanału niewerbalnego. Kontakt internetowy z racji wciąż dominującej komunikacji tekstowej oraz uboższego i schematycznego charakteru zastępczych komunikatów niewerbalnych (emotikonki) jest uboższy o łatwo interpretowalne i bezpośrednie komunikaty, zawierające informacje zwrotne o samopoczuciu innej osoby, tj.: ekspresja mimiczna, gestykulacja, dystans fizyczny, modulacja głosu, kontakt wzrokowy itp. Komunikaty te w trakcie spotkania twarzą w twarz potencjalnie blokują działania mogące sprawić przykrość drugiej osobie i sprzyjać przerwaniu interakcji. Ponadto w środowisku Internetu w miejsce fizycznej obecności innych ludzi występuje interfejs komputera, który dodatkowo obciąża zasoby poznawcze, utrudniając nam refleksję nad własnym zachowaniem.

Pewne cechy oprogramowania komputera stymulują impulsywność – łatwiej jest nacisnąć klawisz „Wyślij”, zanim kolejna, bardziej trzeźwa myśl zdąży przynieść refleksję i powstrzymać nas od wysłania niefortunnej wiadomości. Reasumując, wobec „niewidzialnego” partnera interakcji w sieci łatwiej zachować się okrutnie, gdyż nie widzimy skutków wyrządzonej krzywdy. Na łatwość angażowania się w zachowania agresywne w sieci wpływa nie tylko sposób postrzegania innych, ale także percepcja własnej osoby.

Konsekwencje nieidentyfikowalności własnej - *swoista autonomia cyberprzestrzeni wobec „rzeczywistego świata” jest jednym z fundamentalnych doświadczeń internautów.* Anonimowość pseudonimu sieciowego, bycie niewidocznym dla innych oraz zwiększone poczucie ego z racji samotnego przebywania przed ekranem komputera sprzyjają poczuciu anonimowości w przestrzeni wirtualnej. Skutkuje to brakiem konieczności dbania o autoprezentację i opinie innych ludzi. Ponadto w indywidualistyczno-anarchistycznej kulturze Internetu wiele zakazów powstrzymujących wrogie zachowania nie obowiązuje, co dodatkowo sprzyja łatwiejszemu usprawiedliwianiu niebezpiecznych, nieodpowiedzialnych i krzywdzących czynów. Sprawia to, iż w wirtualnej przestrzeni ludzie robią bądź mówią rzeczy, których nie zrobiliby lub nie powiedzieli w

realnym kontekście społecznym. Zjawisko to, nazwane internetowym efektem odhamowania lub rozhamowania, polega na braku odczuwania ograniczeń – „hamulców” charakterystycznych dla kontaktów bezpośrednich. Czynniki hamujące zachowania nieaprobowane tracą swoją siłę, co może sprzyjać cyberprzemocy.

Wrażenie anonimowości i pewnej nierealności w Internecie jest jednak iluzją. Niejednokrotnie skuteczne reakcje organów ścigania na przestępstwa internetowe dowiodły, że nieidentyfikowalność jest pozorna – także w sytuacjach cyberprzemocy. Natomiast realności konsekwencji zachowań w przestrzeni wirtualnej najlepiej dowodzą cierpienia ofiar cyberprzemocy. W wyniku rozwoju nowoczesnych technologii zasada szacunku w relacjach z innymi nabrała nowego wymiaru – dotyczy także relacji wirtualnych. Aby móc skutecznie przestrzegać zasady szacunku, młodzi ludzie, oprócz poznawania możliwości, Internetu powinni uczyć się także o związanych z nim zagrożeniach – w tym specyfice kontaktów zapośredniczonych przez Internet nasilających potencjalnie zachowania antyspołeczne.

Skala zjawiska

Badania socjologiczne pokazały natomiast, że problem cyberprzemocy to nie tylko jednostkowe spektakularne przypadki, ale codzienne zjawisko wśród dzieci i młodzieży, którego skala, w zależności od przyjętej definicji problemu i metody badawczej, dotyczy od **20% do nawet ponad połowy dzieci i młodzieży**.

Według pionierskich badań z 2007r., zrealizowanych przez fundację *Dzieci Niczyje* dotyczących cyberprzemocy doświadczanych przez dzieci i młodzież - zjawisko okazało się występować na dość dużą skalę.

A mianowicie:

- 47% dzieci doświadczyło w sieci wulgarnego wyzywania.,
- 21% dzieci korzystających z Internetu doznało poniżania, ośmieszania i upokarzania.,
- 29% dzieci deklaruje, że ktoś w sieci podawał się za nie wbrew ich woli.,
- 16% dzieci doświadczyło straszenia i szantażowania.,
- 14% dzieci zgłasza przypadki rozpowszechniania za pośrednictwem Internetu lub GSM kompromitujących je materiałów. Sytuacje te powodują najwyższy poziom negatywnych emocji – jak irytacja, lęk i zawstydzenie.

Co drugi młody internauta tj. 52% miał do czynienia z przemocą werbalną w sieci. Ponad połowa tj. 57% osób w wieku od 12 –17 lat była przynajmniej raz fotografowana lub filmowana wbrew swojej woli.

Dalej pogłębione badanie wśród gimnazjalistów, w którym uwzględniono tzw. mobbing elektroniczny – tj. przemoc trwającą dłuższy czas, intencjonalną i związaną z przewagą sprawcy nad ofiarą - pokazały, że ofiarami tych sytuacji pada ok. 13% dzieci w wieku gimnazjalnym, a sprawcami jest nieco ponad 25%.

Co więcej – badanie wykazało, że przemoc rówieśnicza w sieci często pokrywa się z tradycyjnymi formami przemocy.

Szczegółowo wyniki badań opisuje Łukasz Wojtasik:

Przemoc werbalna - aż 52% internautów w wieku 12–17 lat przyznało, że za pośrednictwem Internetu lub telefonii komórkowej miało do czynienia z przemocą werbalną –

niemal połowa badanych doświadczyła wulgarnego wyzywania (47%), co piąty poniżania, ośmieszania i upokarzania (21%), a co szósty straszenia i szantażowania (16%).

Najbardziej negatywne reakcje towarzyszą przypadkom poniżania – zdenerwowanie (59%), strach (18%) lub wstyd (13%). Jedynie 30% dzieci deklaruje, że taka sytuacja nie robi na nich żadnego wrażenia. Jedynie nieznacznie niższy poziom negatywnych emocji towarzyszy sytuacjom straszenia i szantażu w sieci. Mimo to blisko połowa dzieci nie informuje nikogo o takich przypadkach. Jedynie co dziesiąte dziecko zawiadamia o takich przypadkach swoich rodziców lub nauczyciela.

Filmy i zdjęcia - ponad połowa nastoletnich internautów (57%) przyznaje, że była przynajmniej raz obiektem zdjęć lub filmów wykonanych wbrew jej woli. Względnie rzadko (18%) sytuacja taka jest zdarzeniem jednorazowym – w 2/5 przypadków (39%) zdarzenie takie powtarzało się. Zdecydowanie najczęściej autorami takich zdjęć są rówieśnicy – znajomi ze szkoły (87%) lub spoza szkoły (30%). Zdecydowana większość (80%) „niechcianych obrazów” ma niegroźny z pozoru kontekst humorystyczny.

Jednakże aż połowa badanych (49%) deklaruje w takich sytuacjach wyraźnie negatywne odczucia. Popularnymi motywami robienia zdjęć/filmów są: złośliwość (21%) oraz popisywanie się przed innymi (17%). Celem co ósmego zdjęcia lub filmu jest ośmieszanie bohatera (12%). O sytuacjach niechcianych zdjęć i filmów dzieci zazwyczaj nikogo nie informują (54%). Jeżeli zdecydują się komuś opowiedzieć o takiej sytuacji, to są to najczęściej rówieśnicy (24%). Zdecydowanie rzadziej zawiadamiani są rodzice (6%).

Kompromitujące materiały 14% internautów w wieku 12–17 lat zgłasza przypadki publikowania w sieci kompromitujących ich materiałów: informacji (9%) oraz zdjęć lub filmów (5%). W znaczącej większości sytuacje takie ograniczają się do pojedynczego lub kilku-krotnego zdarzenia (po 39% wskazań). Sprawcami są najczęściej rówieśnicy (ze szkoły: 59%, spoza szkoły: 43%), znacznie rzadziej dorośli (10%) czy też znajomi z Internetu (13%). W 15% przypadków informacje, zdjęcia lub nagrania pochodziły od osób obcych lub nie ujawniających swojej tożsamości.

Pomimo stosunkowo nieznacznej skali problemu, zasługuje on na szczególną uwagę ze względu na wysoki stopień negatywnych emocji, które towarzyszą ofiarom – zdenerwowanie (66%), wstyd (33%) i strach (12%). Na tle innych form cyberprzemocy, przypadki kompromitujących materiałów są stosunkowo często zgłaszane osobom dorosłym (rodzice: 13%, pedagodzy: 12%). Jedynie 27% ofiar nikogo nie informuje o takich zdarzeniach.

Podszywanie się - blisko jedna trzecia dzieci doświadczyła w sieci sytuacji, w której ktoś się pod nie podszywał. Przeważnie były to pojedyncze przypadki (19%), rzadziej z kilkukrotnymi (8%) lub wielokrotnymi (2%) powtórzeniami. Najczęściej podszywającą się osobą był rówieśnik (ze szkoły: 56%, spoza szkoły: 22%); zdecydowanie rzadziej dorośli (5%) lub znajomy z Internetu (6%). Za co piąty przypadek odpowiadały osoby nieznajome (20%).

Podszywanie się jest zdecydowanie najbardziej irytującym działaniem spośród analizowanych. Aż 65% osób zareagowało w takich sytuacjach zdenerwowaniem, tylko co czwarty respondent deklaruje, że nie wywarło to na nim żadnego wrażenia (24%). Przykrość sprawiło to 14% poszkodowanym, a strach wzbudziło u 5% osób.

Aspekty psychologiczne doświadczania cyberprzemocy

Psychologiczne aspekty cyberprzemocy wg Katarzyny Fenik.

Młodzi ludzie oceniają siebie według wartości nadanej przez grupę, której są członkami – klasę, forum, portal społecznościowy. Osoba wyśmiewana przez grupę lub przez znaczącego członka grupy przeżywa wstyd i upokorzenie. Czuje koncentrację uwagi na sobie – w czasie gdy atakują ją rówieśnicy, a także w sytuacji interwencji nauczycieli. Przeżywa to jako stygmatyzację i potwierdzenie bycia ofiarą – kimś słabym, samotnym, innym niż wszyscy. Doświadczenie przemocy rówieśniczej w życiu dziecka to nagromadzenie silnych, bardzo trudnych uczuć i myśli.

Dziecko skrzywdzone w wyniku działań rówieśników odczuwa silną izolację od grupy, poczucie osamotnienia, niejednokrotnie rozpacz. Grupa rówieśnicza, która jest w okresie adolescencji najważniejszą grupą odniesienia, krzywdzi. Ofiara czuje więc, że jest poza grupą. W takiej sytuacji często pojawia się chęć powstrzymania sprawcy, cofnięcia czasu, aby krzywdzenie nigdy nie miało miejsca. Dziecko przeżywa skrajne emocje, bo wie, że niemożliwe jest cofnięcie czasu – zawężenie sytuacyjne emocji dziecka często jest przyczyną myśli i prób samobójczych. Cyberprzemocy towarzyszy upublicznienie aktu nękania – w tej sytuacji ofiara ma potrzebę zniknięcia, schowania się.

Dziecko – jako sprawca cyberprzemocy:

Sprawcą cyberprzemocy często bywa osoba, która:

- ma niskie kompetencje społeczne – nie jest w stanie za pomocą sobie dostępnych, społecznie akceptowanych metod komunikacji zwrócić na siebie uwagę, której potrzebuje, i zrealizować ważnych dla siebie potrzeb.
- chce być dowartościowana przez grupę, zwrócić na siebie uwagę natychmiast – nie umie bowiem odraczać gratyfikacji.
- czuje się bezkarna i anonimowa – a więc swoją przewagę nad ofiarą. Ważnym aspektem stosowania cyberprzemocy jest też poczucie anonimowości w sieci, rozumiane przez sprawcę jako bezkarność

Jak dzieci wyrażają potrzeby związane z interwencją?

Potrzeby dzieci wyrażane przy zgłoszeniach dotyczących cyberprzemocy to zazwyczaj w przypadku ofiary – „cofnąć czas”, „jak najszybciej usunąć te treści”, a sprawcy – „jakoś to odkręcić”.

Warto pamiętać, że ofiara, sprawca, świadek potrzebują reakcji dorosłych na każde zachowanie o charakterze cyberprzemocy! Każde dziecko, które doświadczało cyberprzemocy – ofiara, sprawca i świadek potrzebują reakcji ze strony dorosłych. Muszą usłyszeć, że cyberprzemoc jest krzywdzeniem kogoś. Nie jest żartem działanie, które powoduje czyjeś cierpienie. Dorośli powinni także informować o konsekwencjach, które grożą sprawcom przemocy, oraz sugerować reakcje ze strony dzieci – świadków sytuacji.

Ze zgłoszeń cyberprzemocy do Helpline.org.pl:

Chłopiec, który jest ofiarą cyberprzemocy ze strony kilku chłopców w szkole, pisze o swojej desperacji – włamując się na strony internetowe usuwa wpisy dotyczące jego osoby (zwłaszcza imienia).

Może to dlatego, że mam takie głupie imię, no bo kto nazywa się Zygmunt jak ma 15 lat!!! Może coś wymyślicie – siedziałem cały tydzień i usuwałem wszystkie te wpisy. Mam już gdzieś, że robię coś złego.

Dziewczynka, która prowadziła blog (internetowy pamiętnik z możliwością zostawiania komentarza przez czytelników), opisywała swoje pierwsze zauroczenie nauczycielem angielskiego. Koleżanka upubliczniła te informacje w klasie, wyśmiewając jej uczucia. Mama Karoliny pracuje za granicą, dziewczynka przeżywa rozstanie z nią, osamotnienie i brak zrozumienia ze strony innych. Wielokrotnie mama zwracała uwagę dziewczynce, żeby nie pisała wszystkiego co myśli – „jak na spowiedzi”, bo ktoś może wykorzystać jej ufność i otwartość. *Pewnie dzwonię za późno i też już nie możecie nic zrobić, mój świat się skończył. Gdyby mama tu była i wiedziała... Zresztą i tak byłaby moja wina. Tyle razy mówiła, że to nie spowiedź... 16-letni Wiktor opublikował na portalu społecznościowym swoje krytyczne uwagi dotyczące nauczycieli. Kolega, który próbował go sobie*

podporządkować, namawiając do kłamania w jego obronie i dokonywania wspólnych kradzieży, zemścił się na nim za odmowę, przekazując nauczycielom zapisy. Wiktor został zawieszony w prawach ucznia. Napisał do Helpline.org.pl: *Jezu!!! Gdybym wiedział, że trzeba przytakiwać – pewnie bym inaczej skończył. Czemu się na mnie uwzięli!? Przecież wszyscy gadają na nauczycieli...* Znany na swoim osiedlu jako bardzo dobry piłkarz 14-letni Piotrek dał swoje nagie zdjęcie dziewczynie. Po rozstaniu wykorzystwała zdjęcie – wstawiła je do serwisu, w którym można umieszczać zdjęcia bez zgody i wiedzy. Przekazała link do tego miejsca w Internecie koleżankom i kolegom Piotrka. Chłopiec kontaktował się z Helpline.org.pl kilka razy, wstydząc się zgłosić sprawę – w końcu napisał:

Zdecydowałem się to zgłosić. Wstyd mi strasznie, ale dajcie to na policję; i tak wszyscy widzieli moje zdjęcie, wszyscy, którzy mnie znają na osiedlu.

Przeciwdziałanie cyberprzemocy.

Dzieci zazwyczaj nie uświadamiają sobie jak krzywdzące mogą być działania podejmowane *online*, a ofiary cyberprzemocy pozostawione sam na sam z problemem często nie potrafią sobie z nim poradzić. Dlatego bardzo ważną rolę w przeciwdziałaniu cyberprzemocy pełni najbliższe otoczenie dziecka. Rodzice i nauczyciele powinni podejmować działania profilaktyczne oraz szybko interweniować w sytuacji, gdy zachodzi podejrzenie, że dziecko jest ofiarą lub sprawcą przemocy w sieci.

Problem cyberprzemocy coraz częściej jest przedmiotem programów profilaktycznych i kampanii informacyjnych. W Polsce **Fundacja Dzieci Niczyje** realizuje od stycznia 2008 r. kompleksową akcję społeczną **Stop Cyberprzemocy**, w ramach której prezentowane są w mediach reklamy prasowe, telewizyjne i radiowe zwracające uwagę dorosłych na specyfikę i skalę problemu cyberprzemocy oraz rolę rodziców w zapewnieniu dziecku bezpieczeństwa w sieci.

W celu przeciwdziałania problemowi cyberprzemocy i innym zagrożeniom związanym z korzystaniem przez dzieci z mediów elektronicznych w lutym 2007 r. w ramach kampanii **Dziecko w Sieci** powołany został **projekt Helpline.org.pl**. Pod adresem www.helpline.org.pl oraz bezpłatnym numerem telefonu **0 800 100 100** mogą uzyskać pomoc zarówno najmłodszy, jak i dorośli (rodzice oraz profesjonalści). Badania opinii publicznej wskazują na bardzo wysoki poziom zrozumienia wagi problemu przemocy w sieci – akcję **Stop Cyberprzemocy** za potrzebną uznaje aż 98% dorosłych Polaków.

Ponadto nielegalne treści można zgłaszać pod adresem dyzurnet@dyzurnet.pl, za pomocą formularza na stronie www.dyzurnet.pl lub pod nr telefonu: **0 801 615 005**. **Dyzurnet.pl** powstał do walki z pornografią dziecięcą w sieci, a aktualnie podstawową jego działalnością jest obsługa zgłoszeń przesyłanych przez anonimowych użytkowników Internetu, dot. Potencjalnie nielegalnych treści.

Konsekwencje prawne

Cyberprzemoc nie jest do końca poza prawem – nowelizacje Kodeksu Karnego penalizują zjawisko pozostające do tej pory poza skutecznym zasięgiem wymiaru sprawiedliwości i obejmująca takie działania jak : uwodzenie małoletnich oraz propagowanie zachowań o charakterze pedofilskim. Ponadto włamania, groźby: karalna i bezprawna są przestępstwami ściganymi z urzędu. Natomiast inne działania – jak nieuprawnione wykorzystanie wizerunku czy zniesławienie dają ofierze możliwość dochodzenia swoich praw na drodze cywilnoprawnej.

Najnowsza nowelizacja -5 czerwca br. weszła w życie zmiana ustawy Kodeksu Karnego. Zmiana ta wprowadziła nowe przestępstwo, potocznie nazywane cyberprzemocą, z jęz. angielskiego - stalking. Od 5 czerwca w kodeksie karnym będzie nowy artykuł 190a, który brzmi:

Art. 190a. § 1. Kto przez uporczywe nękanie innej osoby lub osoby jej najbliższej wzbudza u niej uzasadnione okolicznościami poczucie zagrożenia lub istotnie narusza jej prywatność, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3.

§ 2. Tej samej karze podlega, kto, podszywając się pod inną osobę, wykorzystuje jej wizerunek lub inne jej dane osobowe w celu wyrządzenia jej szkody majątkowej lub osobistej.

§ 3. Jeżeli następstwem czynu określonego w § 1 lub 2 jest targnięcie się pokrzywdzonego na własne życie, sprawca podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10.

§ 4. Ściganie przestępstwa określonego w § 1 lub 2 następuje na wniosek pokrzywdzonego.

Największą bolączką przy zwalczaniu cyberprzestępczości, a szczególnie cyberprzemocy była niedostateczna ochrona wizerunku oraz tożsamości internautów. Było bardzo dużo przypadków, gdzie sprawca wykorzystując dostępne w sieci zdjęcia ofiary oraz jej dane osobowe zakładał np. fałszywy profil w portalu społecznościowym i działał na jej szkodę. Od 5 czerwca za takie zachowanie będzie grozić kara nawet pozbawienia wolności do lat 3. Ta sama kara będzie grozić osobie, która będzie uporczywie nękać inną osobę i wzbudzi w niej poczucie zagrożenia lub naruszy prywatność. Jeżeli następstwem tych zachowań będzie targnięcie się pokrzywdzonego na własne życie, to sprawcy grozi kara pozbawienia wolności do lat 10.

Zatem w przypadku cyberprzemocy dostępne są dwie drogi ochrony prawnej: **karna i cywilna**. Jest to istotne rozróżnienie ze względu na fakt, iż mnogość możliwości działań przemocowych przy użyciu nowych technologii powoduje, że przestępstwa zawarte w Kodeksie karnym nie obejmują ich swoim zakresem. W związku z tym, w niektórych przypadkach, niemożliwe jest skierowanie sprawy do postępowania karnego (zgłoszenia jako przestępstwa). W takich sytuacjach konieczne jest posłużenie się drogą cywilną, czyli drogą roszczeń odszkodowawczych.

Należy pamiętać, że: w przypadku cyberprzemocy w stosunku do dzieci, czyli osób poniżej 18 roku życia, wszystkie działania prawne realizują rodzice lub opiekunowie prawni. Nie jest możliwe dochodzenie odpowiedzialności prawnej dziecka pokrzywdzonego cyberprzemocą bez współpracy z rodzicami. Niezależnie od formy cyberprzemocy, jeżeli podejrzewamy, że sprawcą cyberprzemocy jest osoba poniżej 17 roku życia, działania w sprawie re-alizuje sąd rodzinny i nieletnich, właściwy ze względu na miejsce pob-tu ewentualnego sprawcy cyberprzemocy. Tam należy złożyć informację o doświadczanej przez dziecko cyberprzemocy. Jeżeli zgłosimy przestępstwo, a policja i prokuratura rozpoczną postępowanie, dziecko jako pokrzywdzony jest jednocześnie świadkiem przestępstwa i w związku z tym będzie przesłuchiwane. W polskim prawie istnieje obowiązek zawiadomienia o przestępstwie. Każdy, dowiedziawszy się o popełnieniu przestępstwa ściganego z urzędu, ma społeczny obowiązek zawiadomić o tym prokuratora lub policję. Instytucje państwowe i samorządowe, które w związku ze swą działalnością dowiedziały się o popełnieniu przestępstwa ściganego z urzędu, są obowiązane niezwłocznie zawiadomić o tym prokuratora lub policję (art. 304 § 1 i 2 k.p.k.).

Porady dla rodziców i opiekunów

W przeciwdziałaniu cyberprzemocy niezwykle ważna jest rola rodziców i szkoły. Zarówno opiekunowie, jak i nauczyciele powinni podejmować temat przemocy w sieci w rozmowach z dziećmi.

- Przede wszystkim należy uświadomić dzieciom czym jest cyberprzemoc i jakie może mieć konsekwencje – publikowanie niektórych materiałów kwalifikuje się jako przestępstwo regulowane w kodeksie karnym, inne z kolei jak np.: włamywanie się do kont internetowych – są podstawą do dochodzenia swoich praw na drodze cywilnoprawnej,
- Wychowywać dzieci w wartościach – aby czuły się istotami godnymi i kochanymi oraz umiały tak samo traktować innych,
- Nie bagatelizować problemu cyberprzemocy, jeśli zaistnieje ten problem – zarówno jeśli nasze dziecko uczestniczyło w wirtualnym prześladowaniu innych bądź stało się jej ofiarą. Liczy się również czas – szybka reakcja, aby nie doszło do eskalacji konsekwencji zamieszczanych wiadomości, zdjęć czy filmów itd. Należy także wyciągnąć konsekwencje – adekwatnie do szkodliwości zaistniałej sytuacji.
- Zwracać uwagę na rolę świadków cyberprzemocy – akcentować powinność pomagania kolegom, którzy doświadczają w sieci nieprzyjemności, a z drugiej uświadamiać, że nawet przesłanie kompromitujących kogoś materiałów czyni z nich sprawców przemocy,
- Uczyć dzieci, aby pod pozorem żartów nie wysyłały do nikogo obraźliwych treści ani nie rozpowszechniały wiadomości otrzymanych od innych bez ich zgody,
- Uwrażliwiać dzieci na fakt prawa ochrony danych osobowych, aby wiedziały jak chronić swoją prywatność oraz szanować prywatność innych,
- Nauczyć dzieci jak można zablokować otrzymywanie e-maili od osób, które nie znajdują się na ich liście kontaktów,
- Zapisywać obraźliwe wiadomości – być może będą one stanowiły dowód w sprawie,
- Zastosować filtry i zapory internetowe w komputerze dziecka,
- Zorientować się – jakie strategie przeciwdziałania cyberprzemocy wprowadzone zostały w szkole Waszego dziecka oraz współpracować z nauczycielami i innymi rodzicami, aby przeciwdziałać prześladowaniom w świecie rzeczywistym oraz w sieci, jeśli zaistnieją takie sytuacje,
- Poznać środowisko własnego dziecka – przyjaciół, ich rodziców, nauczycieli oraz kolegów i koleżanki z klasy,
- Pielęgnować dobry kontakt z dzieckiem, aby było szczere ze swoim rodzicem, nawet jeśli zachowa się bezmyślnie – każdy ma prawo do popełniania błędów i także należy starać się je naprawiać,
- Przyjrzeć się, w miarę możliwości - jakie strony najczęściej odwiedza Wasze dziecko i z kim koresponduje w sieci,
- Jeśli to możliwe – komputer powinien stać w miejscu widocznym dla wszystkich członków rodziny (z uwzględnieniem faktu, że im większe dziecko - tym mniejszej potrzebuje ochrony ze strony dorosłych)
- Zorganizowanie życia w realu – rozwój zainteresowań oraz aktywności poza światem wirtualnym,
- Korzystać z ogólnopolskich programów profilaktycznych.

Skorzystaj z pomocy.

Masz prawo do godności w Internecie. Jeżeli jesteś atakowany/a, ktoś Cię straszy lub grozi Ci działaj w swojej obronie. Zgłoś fakt cyberprzemocy odpowiednim instytucjom - szkoła, policja jeśli sprawa ma wymiar przestępstwa, odwiedź strony internetowe: www.helpline.org.pl lub www.dzieckowsieci.pl oraz zadzwoń na bezpłatną infolinię – 0-800-100-100) Ponadto osobami, które mogą Ci udzielić pomocy są: rodzice, psycholog szkolny, nauczyciel. Razem szybko i skutecznie rozwiążecie problem.

Podsumowanie

Jak wynika z wyżej przytoczonych i opisanych aspektów przemocy i cyberprzemocy - zjawiska te są złożone, a ich etiologia wieloczynnikowa – podobnie zresztą jak złożony jest człowiek i mechanizmy, które rządzą jego psychiką i funkcjonowaniem w życiu społecznym.

Niewątpliwie - aktualnie możemy zaobserwować jak złożoność relacji międzyludzkich przenosi się w cyberprzestrzeń – w związku z dynamicznym rozwojem technik informacyjnych i komunikacyjnych. I tak - jak w realnym życiu możemy doświadczyć ludzkiej serdeczności i zrozumienia, ale i wrogości i przemocy – podobne zjawisko zachodzi w świecie wirtualnym – mimo, że jest on mniej doskonały bo nie widzimy osoby bezpośrednio przy nas – co zresztą wpływa na specyficzne cechy cyberprzemocy.

Jednocześnie po przeanalizowaniu zjawiska agresji elektronicznej czy cyberprzemocy – możemy dostrzec, że w dużej mierze jest ona wypadkową cech: dzieci i nastolatków oraz Internetu.

W pewnym sensie „cyberrzeczywistość” odwzorowuje – na sobie właściwy sposób – kondycję Naszego człowieczeństwa i tego jakim językiem się do siebie zwracamy. Ewidentnie widać jak brutalizacja życia społecznego przenoszona jest do Sieci.

W każdym razie warto sobie to uświadomić – aby móc się zastanowić nad samym sobą i relacjami międzyludzkimi – gdyż tylko właściwa diagnoza – pozwoli Nam na podjęcie konstruktywnych kroków.

A świat oczywiście zaczynamy zmieniać od samych siebie – od własnego serca i oby było w nim wiele mądrości, aby móc pozytywnie wpływać na dzieci i młodzież, o których można śmiało powiedzieć – e-pokolenie. Wpływajmy na Nich tak – by umieli być dobrymi ludźmi w życiu i w Sieci oraz by Internet mógł być dla Nich źródłem rozwoju, a nie uzależnienia czy demoralizacji.

Jest to właśnie szczególne zadanie dla opiekunów dzieci i młodzieży oraz osób z Nimi pracujących – przede wszystkim rodziców i nauczycieli.

Aleksandra Stula

Bibliografia:

1. R. M., Kowalski, S. P Limber., P. W Agatson., Cyberbullying. Bullying in the digital age, Blackwell Publishing, Ltd., 2008.
2. D. Lemish, Dzieci I telewizja. Perspektywa globalna. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008.
3. D.Olweus, Mobbing. Fala przemocy w szkole. Jak ją powstrzymać? Jacek Santorski & Co Agencja Wydawnicza, Warszawa, 2007.
4. J. Pyżalski , Cyberbullying – stare wino w nowej butelce, w: L. Jakubowska-Malicka, A. Kobylarek M. Pryszmont-Ciesielska (red.) Audiowizualność, Cyberprzesterzeń. Hipertekstualność. Ponowoczesne konteksty Edukacja, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław, 2009a.
5. J. Pyżalski, Agresja elektroniczna dzieci i młodzieży. Różne wymiary zjawiska Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka. 2009b, 1 (26), 12-27.
6. J. Pyżalski , Cyberbullying w szkole – dlaczego tak łatwo przekracza się granice, w: M. Baryluk, M. Wawrzak-Chodaczek (red.) Wartości w komunikacji różnych grup społecznych, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 2009c.
7. J. Pyżalski , Agresja elektroniczna wobec pokrzywdzonych – Inny jako ofiara agresji, w: I. Chrzanowska, B. Jachimczak, D. Podgórska-Jachnik (Red.) Miejsce Innego we współczesnych naukach o wychowaniu. Trudy dorastania, trudy dorosłości, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Łodzi / Edukacyjna Grupa Projektowa, Łódź , 2009d.
8. J. Pyżalski, Agresja elektroniczna dzieci i młodzieży, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne. Gdańsk 2010 (w druku).
9. S. Turansky, J.Miller, *Osiem sposobów skutecznego wychowania*, Edycja Św. Pawła, Wrocław 2008.
10. Wallace P. (2005), *Psychologia Internetu*, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
11. Ł. Wojtasik, Cyberprzemoc - charakterystyka zjawiska, w: Ł. Wojtasik (red.) Jak reagować na cyberprzemoc. Poradnik dla szkół, , Fundacja Dzieci Niczyje. Wydanie II poprawione. Warszawa, 2009.

Ważne adresy internetowe:

- www.dbi.pl
- www.dyzurnet.pl
- www.dzieckowsieci.pl
- www.helpline.org.pl
- www.sieciaki.pl
- www.saferintrnet.pl